International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(1): 13-17
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 05-11-2018
Accepted: 08-12-2018

हरीशबहुगुणा
शोधच्छात्रः (विद्यावारिधिः)
(न्यायवैशेषिकविभागः) श्री लाल बहदुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम् नवदेहली, भारत

Correspondence
हरीशबहुगुणा
शोधच्छात्रः (विद्यावारिधिः)
(न्यायवैशेषिकविभागः) श्री लाल बहदुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम् नवदेहली, भारत

संकेतग्रहस्वरूपविमर्शः (न्यायसाहित्यव्याकरणमीमांसाबौद्धदृष्ट्या)

हरीशबहुगुणा

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥"[1]

इति शब्दतत्त्ववादिनः शब्दस्य मूलतत्त्वरूपेण ब्रह्मरूपेण स्वीकुर्वन्ति । तत्र प्रायः सर्वे शब्दनित्यानित्यवादिनः दार्शनिका अपि शब्दस्य प्रामणरूपेणाङ्गीकुर्वन्तीति । तस्य शब्दस्य प्रमाणत्वम् आप्तोक्तत्वादाम्नातत्वाच्च सिद्धः भवति । तत्र शब्दप्रमाणस्य फलं शाब्दबोध इति । तत्र शाब्दबोधे पदज्ञानं करणं भवति । तच्च साधकतमं कारणं करणम् असाधारणं कारणं वा । शाब्दबोधे पदार्थज्ञानं व्यापार उच्यते । व्यापारस्तु तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्, तद्धि पदज्ञानजन्यत्वे सति पदज्ञानजन्या शाब्दीप्रमायाः जनक इति । शाब्दबोधस्तु तस्य प्रमाणस्य फलमिति । उक्तञ्च –

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ [2]

तत्र शाब्दबोधे आकाङ्क्षायोग्यतासत्तयः सहकारि कारणानि सन्तीति । एवञ्च पदपदार्थयोः मध्ये यस्सम्बन्धः स तु वृत्तिः शक्तिश्च नाम्नाभिधीयते । वाक्यं तु आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमदेव भवति । तथा हि –

वाक्यं स्यादाकाङ्क्षायोग्यतासत्तियुक्तः पदोच्चयः । [3]

आकाङ्क्षा- "प्रतीतिपर्यवसानविरहः आकाङ्क्षा" [4] । यथा- कोऽपि वदति कृष्ण इति तदा भवति जिज्ञासा कः कृष्णः किं करोतीति । अतो कृष्णपदं क्रियापदस्य कर्मपदस्य चावश्यकता वर्त्तत इति । अतो "कृष्णः आपणं गच्छती" त्यस्य साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यत्वं सम्भवतीति । परन्तु निरकाङ्क्षपदस्य वाक्यत्वन्न सम्भवतीति ।

यथा- रामः पशुरश्व इति न प्रमाणम् आकाङ्क्षाविरहत्वात् । योग्यता- "पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावो योग्यता" [5]। यथा- "वह्निना सिञ्चती"त्यस्य वाक्यस्य योग्यतायारभावान्न वाक्यत्वम् । आसत्तिः – "बुद्ध्यविच्छेद आसत्तिः" [6], अविलम्बेनोच्चारणं वा । यथा – कोऽपि वदति प्रातः काले "अहं", सायं काले वदति "भोजनं", अग्रिमे सप्ताहे वदति "खादामी"ति तर्ह्यस्य वाक्यस्य बिलम्बेनोच्चारणात्वान्न प्रमाणमिति। सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते [7]। शब्दमहत्त्वं प्रतिपादयन् भर्तृहरिणोच्यते –

न सोऽस्ति प्रत्यये लोके य शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भाषते ॥ [8]

तथा च दण्डी प्रतिपादयति – इदम् अन्धन्तमः कृत्स्नं जायेद्भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ [9]

शब्दस्तदर्थप्रविभेदः शब्दस्तु साहित्यिकैस्त्रिविधः विभज्यते । वाचकशब्दः लाक्षणिकशब्दः व्यञ्जकशब्दश्च । तच्चोक्तम् – स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा [10] ।
तस्य शब्दस्यार्थोऽपि त्रिविधः – वाचकशब्दस्य वाच्यः, लाक्षणिकशब्दस्य लक्ष्यः, व्यञ्जकशब्दस्य व्यङ्ग्यश्चेति । तथा च- "वाच्यादयस्तदर्थाः स्युरि"ति [11] ।
तत्रोभयोः शब्दार्थयोर्मध्ये सम्बन्धोऽपि कल्प्यते । स च सम्बन्धः वृत्तिशब्देनाभिधीयते । सा च वृत्तिरपि त्रिधा – अभिधा लक्षणा व्यञ्जना भेदात् । तत्र साक्षात्संकेतितार्थस्य बोधिका शक्तिरभिधोच्यते । तत्र वाचकादिषु मध्ये आदौ वाचकः शब्दः । तस्य स्वरूपं निर्द्दिश्यन्नुच्यते – यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थेऽव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स शब्दः तस्यार्थस्य वाचकः । एवञ्चास्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्येतीच्छा शक्तिः यथा - "इहागृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थप्रतीरभावात् संकेतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयति यस्य यत्राव्ययवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्य वाचक" [12] इति । तथा च काव्यप्रकाशे - साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स तस्य वाचकः ।

संकेतग्रहोपायः- संकेतग्रहः व्याकरणोपमानादिना भवतीति । तथा हि –

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ [13]

1. **व्याकरणाच्छक्तिग्रहः** धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहः व्याकरणाद्भवतीति । यथा- "भूसत्तायामि"त्यत्र भूधातोः सत्तारूपार्थे शक्तिग्रहो भवति, तिबित्याख्यातस्य कर्तरि रूपार्थे शक्तिग्रहो भवति । "वर्त्तमानेलडि"त्यादौ च प्रत्ययादिभ्यः व्याकरणादेव शक्तिग्रह इति ।
2. **उपमानाच्छक्तिग्रहः** यदि कोऽपि गवयपदार्थमजानन् कमप्यारण्यकं पुरुषं पृच्छति यत् "गवयः कीदृशो भवती "ति तदा स आरण्यकः पुरुषो वदति "गो सदृशो गवयः" इति । तदा स गवयपदार्थमजानन् पुरुषः अरण्ये गम्य, गवयपिण्डं पश्यति तदा सादृश्यज्ञानादतिदेशवाक्यस्मरणात् "गवयः गवयपदवाच्यरि"ति उपमितिज्ञानं जायत इति ।
3. **कोशाच्छक्तिग्रहः** तद्यथा नीलादिपदानां नीलरूपार्थे नीलविशिष्टे घटादौ च कोशाच्छक्तिग्रहः भवति तद्यथा– गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणि लिङ्गास्तु तदवति [14]।
4. **आप्तवाक्याच्छक्तिग्रहः** आप्तवाक्यादपि शक्तिग्रहो भवति– यथा कोऽपि आप्तो वदति यदिदं आम्रफलमिति । तत्र कस्याऽपि आम्रफलमजानन् जनः आम्रं पश्येदमाम्रमिति मन्यते । यतो हि - "यथा भूतस्यार्थस्योपदेष्टाऽऽप्तः" [15] "यथार्थवक्ता" [16] चेति ।
5. **व्यवहाराच्छक्तिग्रहः** अयं मुख्योपाय इति । तत्र प्रयोजकवृद्धः (उपदेष्टा) प्रयोज्यवृद्धं (आज्ञापालकम्) आदिशति यत् गामनय, घटं नय वेति । तत्र कोऽपि जिज्ञासुबालः तं शब्दं श्रुत्वा गवादिषु शाब्दबोधं करोति। "यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम्,

तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः, तदवधार्य पार्श्वस्थोबालोघटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रोज्यमिवधारयति" [17]।

6. **वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः** अत्र "यवमयश्चरूर्भवती"त्यस्य यवशब्दस्य दीर्घशूकार्थे संकेतग्रहः न तु कङ्ग्वर्थ इति । यतो हि चरूर्दीर्घशूकस्य भवति न तु कङ्गोरिति । यथा–

वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥ [18]

अत्र वाक्यशेषात् यवारित्यस्य दीर्घशूके शक्तिग्रहो भवति । यतो हि वसन्ते दीर्घशूकानामेव पत्रशातनं न भवति ।

७ **विवरणाच्छक्तिग्रहः** विवरणस्तु समानार्थकान्यपदस्योच्चारणम् इति । यथा "घटोऽस्ती"-त्यस्यार्थः "कलशोऽस्ती"ति । पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यर्थः।

८ **प्रसिद्धपदसान्निध्याच्छक्तिग्रहः** तद्यथा "इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौती"त्यस्मिन् वाक्ये सहकारतरुसान्निध्यात् पिकशब्दस्य पिकार्थे शक्तिग्रह इति ।

संकेतग्रहविषये व्यक्तिवादीनां मतम्

तत्र एते व्यक्तिवादिनः व्यक्तौ संकेतग्रहः स्वीकुर्वन्तीति । तेषां मते व्यवहारदेव शक्तिग्रहः स च व्यवहारः व्यक्तिनिष्ठ एव । यतो हि कोऽपि कमादिशति यत् गामानयेति तदा स आदेशपालकः बालः गोव्यक्तेरेवानयनं करोति न तु जातेः न च गुणस्य न च क्रियायाः न वा यदृच्छात्मकद्रव्यस्य । अतो व्यक्तावेव शक्तिग्रहः । यतो हि आनयनापनयनाद्यर्थक्रियानिर्वाहकतया प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपव्यवहारयोग्यः व्यक्त्येव । यथा "घटमानय " "घटं नय" उभयत्र आनयनमपनयनं घटस्यैव भवति ' एवञ्च घटानयनेऽपनयने च प्रवृत्तिः घटे भवति । निवृत्तिः घटभिन्नव्यक्तिष्विति। "यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव" [19] इति ।तत्र व्यक्तीनामानन्त्यादानन्त्यदोषः व्यभिचारश्च । तत्कथमिति? उच्यते - घटः घटः घटः इत्याद्यनेकाः घटव्यक्तयः, गौः गौः गौः इत्याद्यनेकाः गोव्यक्तयः । तेष्वनेकेषु गोघटव्यक्तिषु प्रत्येकेषु भिन्नः संकेतो यदि स्वीक्रियते तर्हि तेषां गोघटादीनाम् अनन्तानां व्यक्तीनां अनन्तत्वादनन्तः शक्तिग्रहो स्वीक्रियत ततश्चानन्तानां शक्तीनां कल्पने गौरवः स्यादिति । एवञ्च तदानन्त्यदोषवारणाय यदि अनेकेषु गोघटादिषु व्यक्तिषु मध्ये एकस्मिन् द्वये वा संकेतः गृह्यते, एवञ्च तद्भिन्नेषु यदि बोधः विना संकेतेनैव स्यात् तर्हि व्यभिचारदोषः। व्यभिचारस्तु तदभावे तत्सत्त्वम् कारणाभावे कार्यसत्त्वमिति । यत्र विना संकेतशक्तिना संकेतो गृह्यते तत्र संकेतशक्तिरूपकारणाभावात् संकेतरूपकार्यं दृश्यते । अतो तत्र व्यभिचारदोषः दरीदृश्यते। यतो हि- "व्यक्तिविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तद्व्यक्तिविशेष्यकसंकेतग्रहस्य कारणत्वं यत् क्लृप्तं तत्र कारणत्वकल्पनेन कारणं विना कार्योत्पत्तौ व्यभिचाराच्चेत्यर्थरि" [20] ति । अत एव व्यक्त्यावानन्त्यादोषाद्व्यभिचारदोषाच्च न संकेतो गृह्यते । "तथाप्यनन्त्याद् व्यभिचाराच्च तत्र संकेतः कर्तुं न युज्यते" [21]।

संकेतग्रहविषये नैयायिकानां मतम्

नैयायिकाः हि जातिविशिष्ट- व्यक्तौ संकेतं स्वीकुर्वन्तीति । तत्र "शाब्दी हि आकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते" नियमानुरोधात् शब्दशक्तिलभ्यार्थस्यैव शाब्दबोधेऽन्वयः सम्भवति न त्वाक्षेप- लभ्यार्थस्य । यतो हि यदि जातावेव शक्तिग्रहः स्वीक्रियते तर्हि आक्षेपात् व्यक्त्यौ शक्तिग्रहः लभ्यते । एवञ्च व्यक्त्यौ संकेतग्रहस्वीकाराद् आनन्त्यव्यभिचार- दोषश्च । अतो जातिविशिष्टव्यक्त्यौ शक्तिग्रहरिति । तथा च विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः – "शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्त्यौ विश्रामयतीति" [22] इति । " व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः [23]" इति ।

उपाधौ संकेतग्रहः

तत्र वैयाकरणैः उपाधौ संकेतो गृह्यते । यतो हि गौरित्यत्र जात्या गौः, गुणेन शुक्लः, क्रियया चल इत्येवं विषयविभागो न प्राप्यते । अत उपाधौ संकेतग्रहः स्वीक्रियत इति ।

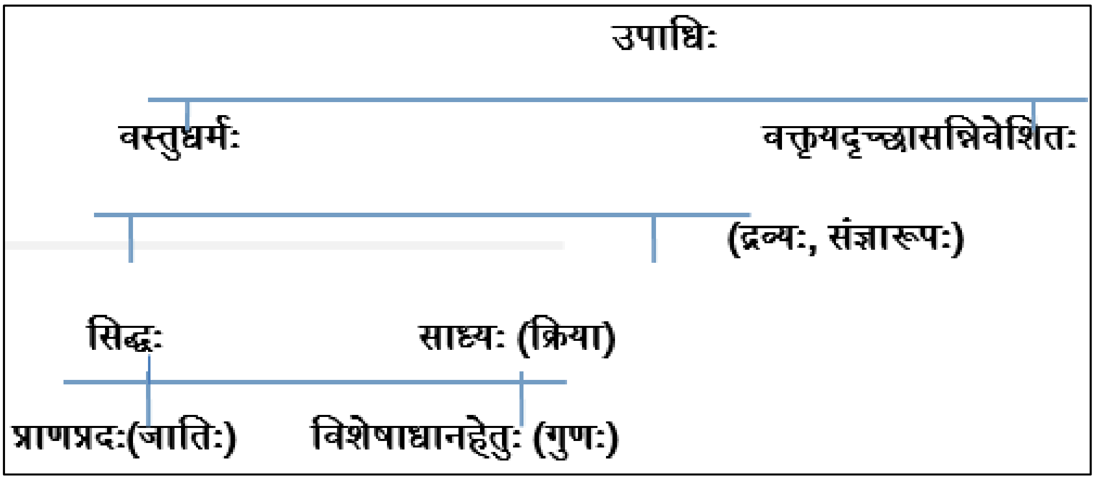

उक्तं हि काव्यप्रकाशे मम्मटाचार्येण – "उपाधिश्च द्विविधः – वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः पदार्थस्यप्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । तत्राद्यो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये " न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः,गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौः" इति" [24]। जात्यां संकेतग्रहः – "नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं" [25] "नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्त्वं जातिः" [26]। सा च जातिः पदार्थस्य प्राणप्रदाधायक धर्मः । गुणे संकेतग्रहः – गुणास्तत्र व्यावर्तकाः । यथा नीलो घटः इत्यत्र नीलं हि शुक्लरक्तादीन् घटान् व्यावृत्य नीलघटे संकेतः स्वीक्रियते । अत उच्यते साहित्यदर्पणकारेण - "गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धः वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति [27]" इति । काव्यप्रकाशे च- "द्वितीयो गुणः शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते" [28] । क्रियायां संकेतग्रहः – तत्र तृतीयो साध्यरूपवस्तुधर्मो क्रिया । तद्यथा पचतीत्यादौ तण्डुलस्वीकरणं प्रोक्षणमित्यादि यो पूर्वापरिभूतव्यापारः स पाकः इति । तथा च – " साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः [29]" । यथा चोक्तं भर्तृहरिणा –

> गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः व्यपदिश्यते ॥
> समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यतो ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥ [30]
> यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते । आश्रितक्रमारूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥ [31]

विश्वनाथस्तु: "क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्रयणावश्रय- णान्तादिपूर्वापरीभूतो व्यापारकलापाः पाकाहिशब्दवाच्यः [32]" इति । यदृच्छाशब्देषु यथा – डित्थादि संज्ञारूपः यदृच्छाशब्दाः । यथा हि – "द्रव्यशब्दा एकवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः [33]" । एते हि हरिहरडित्थडवित्थादयः एकव्यक्तिवाचिन इति । अत उपाधावेव संकेतो युज्यत इति । उक्तं हि यथा – "चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिः – जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः" [34] इति । काव्यप्रकाशे च – "संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिः [35]" इति ।साहित्यदर्पणे च – संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च [36] ।

संकेतग्रहविषये मीमांसकानां मतम्

मीमांसकैः जात्यामेव संकेतग्रहः स्वीक्रियते । तत्र "जातिरेव वा [37]" इत्यादिना मीमांसकानां मतं प्रदर्शयति मम्मटः । जातिस्तु एकाकारप्रतीतेर्हेतुः।" नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यमिति" । तद्यथा – शुक्लः हिमः, शुक्लपयः, शुक्लशंखः इत्येषु हिमपयशंखाद्याश्रयेषु भिन्नेषु द्रव्येषु शुक्लादिषु विद्यमानेऽपि शुक्लः हिमः, शुक्लपयः, शुक्लशंखः इति प्रतीतिर्भवतीति। सा प्रतीतिः एकाकारमवबोधयति। तत्र शुक्लस्य यदेकाकारप्रतीतिर्भवति सा प्रतीतिः शुक्लेषु विद्यमानेषु शुक्लत्वजातिवशाद्भवतीति। यथा – " हिमपयः शंखाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिः तत् शुक्लत्वादिसामान्यम्" [38] इति । तण्डुलान् पचामि,

इष्टिकान् पचामि, सूपं पचामीत्यत्र पाकक्रिया भिन्नेषु द्रव्येषु वर्त्तते तथापि सा पाकक्रिया एकेति प्रतीतिर्भवति । सा प्रतीतिः पाकत्वजातिवशादेव भवति । यथा च – "गुडतण्डुलादिपाकादिष्वेवमेव- पाकत्वादि" [39]। यदृच्छाशब्दस्त्वेकैव तत्र कथम् ? जातिः तदुच्यते – बालकोच्चरित रामशब्दः, वृद्धोच्चरित रामशब्दः, शुकोच्चरित रामशब्दः, तत्र बालकवृद्धशुकोच्चरित- रामशब्दः भिन्नेति । अतो भिन्न-भिन्नजनानामुच्चारणवशाद् भिन्नरामशब्देऽपि एकाकारप्रतीतिस्तु समेषामेव भवति । तत्र सा प्रतीतिः जातिवशादेवेति । उक्तञ्च – "बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु च, प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ते" [40]।

बौद्धानां मते शक्तिग्रहः

अपोहो वेति पदेन बौद्धमतं प्रदर्शयति । अपोहस्तु अतद् व्यावृत्तिः अर्थात् तद्भिन्नभिन्नत्वम् । बौद्धानां मते कस्यापि वस्तुनः सत्ता एव नास्ति । यतो हि ते क्षणभङ्गवादिन इति । अतो नैयायिकानां मते या जातिः नित्या सा अपास्ता इति । यदि जातिः न स्वीक्रियते चेत्तर्हि कथमस्माभिः घटेषु एकाकारात्मिका प्रतीतिः भवतीत्याशङ्कायामुच्यते – अपोहादिति । तत्र दशघटव्यक्तिषु एकाकारप्रतीतिः भवति सा हि घटभिन्नभिन्नत्वादिति । यतो हि दशघटभिन्नः सम्पूर्णजगत् तत्सम्पूर्णजगद्भिन्नः घटः इति ।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. वाक्यपदीयम्- १/१
2. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली -८१
3. साहित्यदर्पणम्- २/१
4. साहित्यदर्पणम् -२/१ व्याख्या
5. साहित्यदर्पणम्-२/१ व्याख्या
6. साहित्यदर्पणम्-२/१ व्याख्या
7. न्यासिद्धान्तमुक्तावली -८३
8. वा. प. ब्र. का. - १४६
9. का. द.
10. काव्यप्रकाशः ६
11. काव्यप्रकाशः ६
12. काव्यप्रकाशः ७ व्याख्या
13. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली शब्दखण्ड
14. अमरकोषः १/४/१७
15. तर्कभाषा
16. तर्कसंग्रहः
17. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली- ८१
18. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली- ८१
19. काव्यप्रकाशः ८
20. काव्यप्रकाशः८ - विवरणटीका
21. काव्यप्रकाशः ८
22. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली- ८१
23. न्यायसूत्रम् २/२/६३
24. काव्यप्रकाशः -८
25. तर्कसंग्रहः
26. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली
27. साहित्यदर्पणः २/४
28. काव्यप्रकाशः ८
29. काव्यप्रकाशः ८
30. वाक्यपदीयम् ३/४-५
31. वाक्यपदीयम् ३/१
32. साहित्यदर्पणः २/४
33. साहित्यदर्पणः २/४
34. महाभाष्यम्
35. काव्यप्रकाशः ८
36. साहित्यदर्पणः २/४
37. काव्यप्रकाश ८
38. काव्यप्रकाश ८
39. काव्यप्रकाश ८
40. काव्यप्रकाश ८